

הקוסם והפילוסוף - עיון בדמותו של בלעם

- א. בלעם - האיש המאמין
- ב. לצאת לדרך או להישאר?
- ג. האם נתונים מצעדי האדם בידו
- ד. פילוסוף מן התורה מניין?
- ה. התייחסותו הנסתרת של הרש"ר הירש לבלעם

א. בלעם - האיש המאמין

על מנת שנוכל להבין את אישיותו של בלעם ומתוך כך לעמוד על מידותיו, ננסה להראות את דמותו כפי שהיא עולה מתוך הפסוקים בפרשת בלק.

מעיון בכתוב מתגלה לפנינו בלעם כאיש בעל עקרונות מוצקים, שאין להזיזו מהם. במשך המשא ומתן אותו הוא מנהל, בין עם שליחי בלק ובין עם בלק עצמו, חוזר הוא ומדגיש כי לא יוכל לעשות דבר על דעת עצמו, אלא כל אשר יאמר לו ה' - אותו הוא יעשה, ואף "אם יתן לי בלק מלא ביתו כסף וזהב - לא אוכל לעבד את פי ה' - להי"י" (במדבר כ"ב, י"ח). אכן, כך נוהג הוא בעקביות, ואין הוא הולך ממקומו עד אשר מקבל הוא רשות לכך. ואף שקיבל רשות ללכת בתנאי שיאמר רק מה שישים ה' בפיו - נשאר הוא נאמן לתנאי זה. כך אומר הוא לבלק (שם ל"ח): "הנה באתי אליך. עתה היכל אוכל דבר מאומה? הדבר אשר ישים - להים בפי אִתּוֹ אדבר". כידוע, בירך בלעם את ישראל לבסוף כפי שהכריז: "הדבר אשר ישים - להים בפי".

מתוך הצגת הדברים עד כאן, נראה בלעם כאדם הסר למרותו של ה' ללא כל תנועה, ואף מאמין כי ה' הוא המדריך את האדם ומכוון את דרכו.

ב. לצאת לדרך או להישאר?

אולם, מעיון נוסף בכתובים עולה כי רבים מפרטיו של הסיפור אינם מתיישבים יפה עם הנחה ראשונית זו. הטענה הראשונה אשר העלו כל הפרשנים הינה כי אם כפוף בלעם כולו לרצון ה' והתנהגותו ישרה היא - אזי הקו של הרצון העליון שבור. בתחילה אומר ה' לבלעם בצורה מפורשת והחלטית (שם י"ב): "לא תלך עמהם לא תאִר את העם כי ברוך הוא", אולם כאשר הוא מצפה בפעם השנייה לדבר ה', נאמר לו (שם ט): "אם לקרא לך באו האנשים קום לך אתם, ואך את הדבר אשר אדבר אליך אתו תעשה", וכתוצאה מכך הולך בלעם. אמנם,

תגובתו של ה' אינה מאחרת לבוא אף שלכאורה קיבל הוא אישור ליציאתו לדרך, וכך נאמר בהמשך (שם כ"ב): "ויחר אף-להים כי הולך הוא ויתצב מלאך ה' בדרך לשטן לו". כלומר, אם נסביר שבלעם התנהג כשורה, תתעורר השאלה מדוע חרה אף ה'.

כמו כן, בסיפור האתון והמלאך בהמשך הפרשה, יש לבחון מה הועילו דברי המלאך הבא בשליחות ה' אל בלעם. הרי בסופו של הסיפור חוזר המלאך על ההוראה הקודמת, המתירה לבלעם ללכת עם האנשים (במדבר כ"ב, ל"ה): "לך עם האנשים, ואפס את הדבר אשר אדבר אליך אתו תדבר". בנוסף, יש להקשות מדוע היה כלל צורך בסיפור האתון, הלא יכול היה המלאך להיגלות ולדבר עם בלעם ישירות.¹

ננסה, לאור הקושיות אשר הצגנו, לבאר מעט מן הסיפור ובכך לחשוף באופן מעמיק יותר את אישיותו של בלעם.

ג. האם נתונים מצעדי האדם ביזו

לאחר שמודיע ה' לבלעם בפעם הראשונה שלא ילך עם שרי בלק, משיב הוא את שליחי בלק ריקם ואף מקבל את המשלחת השנייה הבאה אליו מתוך הכרזה ברורה, שאין הוא יכול לעבור על דברי ה' אף אם יקבל לשם כך ממון רב. אולם בלעם מוסיף משפט רב משמעות (במדבר כ"ב, י"ט): "ועתה שבו נא בזה גם אתם הלילה ואדעה מה יסף ה' דבר עמי". בדבריו אלו רומז בלעם כי הדלת להליכה עימם לא נעולה עדיין, ויש מקום לצפות ולייחל לדיבור נוסף אשר ישנה את פני הדברים. מעתה יש לשאול על איזו ציפייה נשען בלעם לאחר שה' אמר את דברו באופן מפורש.

נראה מעיון בפסוקים, כי השינוי מתחיל בשעה שבלק שולח לבלעם משלחת רמת דרג יותר מן הקודמת ואף מציע לו כסף רב. דהיינו, על אף שבלעם תולה את כל צעדיו בצו הניתן מלמעלה, לבו פתוח לשידוליו של בלק, וככל שמתרבים השידולים - מתרפה אצלו הלאו המוחלט אשר שמע מה'.

עתה, כרויה אזנו של בלעם לשמוע את הדברים שאותם הוא כה חפץ לשמוע. אמנם, בלעם אינו מקבל עדיין את ההיתר ללכת עם השרים על מנת לקלל את עם ישראל, אולם הסייג הראשון, "לא תלך עמהם" - בוטל, כיוון שבהליכה עצמה אין שום מניע רע. אף על פי כן, עיקר תכליתו של האיסור (במדבר כ"ב, י"ג): "לא תאֵר את העם כי ברוך הוא" נותר בעינו. אך בלעם, ההולך עם שרי בלק מתוך ציפייה לתגמול הולם, מתעלם מכך ומקווה בסתר ליבו "שמה אפתנו ויתרצה".²

¹ במאמר זה אתייחס רק לדמותו של בלעם ועל כן לא אתייחס לסיפור האתון אלא בנקודות הנוגעות לעניינינו.

² רש"י במדבר כ"ב, כ, ד"ה 'את הדבר'.

כי אין בהליכה כשלעצמה דבר רע ניתן לדקדק אף מלשון הפסוקים, המורים כי אך הדיבור - הוא המשמעותי בעיני ה'. כך, בפעם הראשונה שמתיר ה' לבלעם ללכת עם שרי בלק, אומר הוא (שם כ"ב, כ): "קום לך אתם, ואך את הדבר אשר אדבר אליך **אתו תעשה**", אולם לאחר פגישתו עם המלאך נאמר לו (שם כ"ב, ל"ה): "הדבר אשר אדבר אליך **אתו תדבר**". מהבדל זה עולה, כי ההיתר שניתן לו עתה ללכת עם שרי בלק, ניתן לאחר חידוד הדברים, וההדגשה היא כי הדיבור אשר ישים ה' בפיו הינו עיקר השליחות, וממנו אל לו לשנות.

מעניינת בהקשר זה ההשוואה בין אברהם אבינו לבלעם, השוואה שנערכה כבר בידי חז"ל ועוד נשוב אליה בהמשך. הן אברהם והן בלעם הולכים הליכה סתומה, זה אינו יודע את המקום אשר יראהו ה' וזה אינו יודע את הדבר שישים ה' בפיו. אולם אברהם בהליכתו הסתמית אחר הציווי "לך לך", מראה את אמונתו התמימה בבורא עולם, בעוד שבהליכתו הסתמית של בלעם טמונה כוונה הפוכה, כיוון שכשלעצמו מתאוהו בלעם לעשות את רצונו של בלק ולקבל על כך שכר, ועל כן אומר הוא לשליחי בלק להמתין לו. כל זאת, על אף ידיעתו כי יכולת הדיבור שלו, מוצא שפתיו, אינה בידו כי אם בידי ריבונו של עולם.³ נראה, כי בלעם עדיין מקווה בסתר ליבו שיתרחש שינוי כלשהו ברצון ה' ובעקבותיו יוכל הוא להטיל את קללתו על עם ישראל.

צעידתו של בלעם עם שרי בלק מתפרשת אם כן משתי זוויות השקפה שונות. מחד, זווית השקפתו של הקב"ה, ומאידך, להבדיל, זווית השקפתו של בלעם. על פי כוונתו של הקב"ה מטיל הוא על בלעם שליחות לדבר רק את אשר ישים הוא בפיו, ואילו מצידו של בלעם מטרת השליחות הינה לקלל את עם ישראל בכדי לשוב לארצו כששכרו בידו, שאילולא כן - לשם מה יוצא הוא לדרך.

בדרך כלל, הדמויות במקרא אינן מתוארות כבעלות ספקות והתלבטויות, אולם דמותו של בלעם הינה דמות ייחודית, המכילה בתוכה התנגשות פנימית בין פיתוייו של בלק לרתיעה מפני שליחותו הפסולה. אין דרכו של הכתוב לספר את תחושותיו של האדם בליבו פנימה, אולם על אף זאת מנסה הוא להעביר מסר זה בין השורות, על ידי הסיפור העלילתי. נעיר כי אחת ממטרותיו של סיפור האתון המופיע בהמשך הפרשה, הינה ללמדנו כיצד פועל בלעם כאשר ניצבת מולו דילמה - האתון הנאמנת מול 'כאבי הרגליים' הנגרמים בעטייה של הלחיצה אל הקיר. כאן מתגלה לנו היסוד הבהמי של בלעם, אשר לא שולט בעצמו ומכה את האתון.

³ כפי שאנו אומרים בתחילתה של תפילת שמונה עשרה: "ה' שפתי תפתח".

ד. פילוסוף מן התורה מניין?

נראה, כי ניתן להסביר את התנהגותו של בלעם מתוך התבוננות מזווית חדשה, אשר היא זו שתשלים את הבנת אישיותו של בלעם ויחסו כלפי הקב"ה. כוונתי היא לשיטתו של הפילוסוף, המתוארת באריכות בדבריו של ר' יהודה הלוי בספר "הכוזרי".

אציג בקצרה את עיקרי שיטתו של הפילוסוף, כפי שעולה מפתיחת הספר (א, א). הפילוסוף הינו היחידי המתחיל את דבריו בהתייחסות לאל. לשיטת הפילוסוף, אין האל יודע את הפרטים, אין הוא יודע את כוונת האדם, אין הוא מכיר אותו, את מעשיו או את תנועותיו, ואף לא ברא את האדם הפרטי מתוך כוונה ומודעות. דברים אלו נוגדים את הגישה היהודית, שכן לשיטתה אם אין ה-להים יודע דבר מסויים, אזי הוא אינו -להים. כלומר, ייחודו של ה-להים לעומת בני האדם הינו בכך שהוא יודע את הכל, מצוי מעל למציאות ואינו מוגבל על ידה.

לתפיסה זו השלכות מרחיקות לכת על התנהגותו של האדם. לכל אדם ישנה שאיפה לאמת, למוחלטות, לערך ולקשר -לוהי. אולם, מנגד, אם בודק האדם את עצמו, הוא מגלה כי מצויים בקרבו גם יסודות שאינם מוחלטים, כיצרים וגוף אנושי, וממילא עומד הוא בתחושה מפורדת אל מול שתי נטיות אלו המצויות בנפשו. מצד אחד, רצונו של האדם לקשר -לוהי ולחיים רוחניים, ומאידך, לא חודלות ממנו הנטיות לדברים גשמיים וחומריים. בין שני הצירים הללו נעות ההשקפות ותפיסות העולם השונות. יש הנוטות לרוחניות, יש הנוטות לגשמיות, ויש העושות סינתזה ביניהן.

גם הפילוסוף עומד ורואה מצד אחד את קיום ה-לוהים, ואף מוצא הוא בקרבו נטייה לדבר רוחני, אך מנגד פוגש הוא בנפשו בגשמיות וביצרים. הפילוסוף בוחר במוגבלות העולם הגשמי, ולדעתו אין ה-לוהים יודע כל פרט ופרט ממעשיו של האדם, ואף אין לכל מעשי האדם משמעות. לדעתו, אין מטרה אשר הביאה לבריאת העולם, ואין כל מגמה ותכלית לקיומו. על כן, יכול האדם לעשות בפרטי מעשיו ככל העולה על רוחו, שכן רואה הוא לנגד עיניו עולם מופקר, שאינו שייך למציאות ה-לוהית. מכאן מסיק הפילוסוף כי בני האדם יכולים להתנהג באופן בו הם חפצים, ומכך אף נובע כי אין משמעות לדת, שכן ה-ל אינו מתעניין במעשי האדם בעולם הזה. לדעת הפילוסוף, מובילים השכל והחושם את דרכו של האדם בעולם, ואין זה מתפקידו של המוסר. זו לשונו של הפילוסוף בספר "הכוזרי":

ה-לוה, אין לפניו לא רצון ולא שנאה... מרומם הוא ה-לוה, לדעת הפילוסופים, מעל ידיעת הפרטים, כי הפרטים משתנים מרגע לרגע, אולם בידיעת האלוה לא יתכן כל שינוי. נמצא שאין ה-לוה מכיר אותך, ועל אחת כמה וכמה אינו יודע כוונתך ומעשיך, וכל שכן אינו שומע תפילתך ולא רואה תנועותיך... אך הנברא לא בכוונה מאת ה-לוה נתהווה.

בלעם, בדומה לפילוסוף, מדגיש שיכול הוא לעשות רק את אשר יאמר לו ה', אולם מידותיו והתנהגותו אינם הולמים את האדם המאמין. בלעם, כאמור, מאמין בה' ועל כן עושה את אשר הוא מצווה. הוא מכיר ביכולתו של הקב"ה ואף מדבר בשמו לאורך כל נבואותיו.⁴

ואולם, על פי מה שראינו לעיל, בלעם מאמין כי ישנה אפשרות לשנות את רצונו של ה' או לגנוב את דעתו. בכך מגלה בלעם את דעתו כי על אף שעובדת היותו נביא מלמדת על קשר בינו לבין קונו, "וידע דעת עליון" (במדבר כ"ד, ט"ז), מידותיו יכולות להיות מקולקלות. לשיטתו של בלעם, ואף לשיטתו של הפילוסוף, קיים ניתוק בין הבורא לבריאה, ועל כן לא קיימת דרישה מן האדם להתנהגות ערכית ומידותית, ויכול האדם להיות מושחת מוסרית ויחד עם זאת להשיג את בוראו.

זהו אף ההבדל הגדול בין בלעם לאברהם אבינו. אברהם מאמין כי האמונה בה' קשורה קשר הדוק למידות טובות ומתוקנות הגורמות לאדם להתייחס בכבוד אף לבעלי החיים, לבני האדם וכל שכן לבורא עולם, כפי שמעיד עליו ה' (בראשית י"ח, י"ט): "למען יצווה את בניו ואת ביתו אחריו, ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט". לעומתו, ניצבת דמותו של בלעם, שהינה דמות בעלת מידות מקולקלות, התרה אחר הכבוד ופועלת אך ורק מתוך אינטרסים אישיים וללא כל שיקולים מוסריים.

נקודה מהותית וחשובה זו יכולה להתברר מעצם תשובתו של בלעם לה' (במדבר כ"ב, ז): "ויאמר בלעם אל ה-להים בלק בן צפר מלך מואב שלח אלי". בתשובתו עונה בלעם באריכות ומתאר מיהו אשר שלח לקרוא לו, ומהי מטרת קריאתו, כאילו אין הקב"ה יודע את הכל. זאת משום שהוא אמנם מאמין בקיומו של הבורא ובמציאותו בכל מקום, אולם כשיטת הפילוסוף - אין הוא מאמין כי ה' יודע את הפרטים, ועל כן מתאר הוא את זהות הקורא לו ואת מטרת בואם של שולחיו. היהודי לעומת זאת מאמין כי "הבורא יתברך שמו יודע כל מעשי בני אדם וכל מחשבותם, שנאמר (תהלים ל"ג, ט"ו): 'היצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם'" (על פי י"ג עיקרים).⁵

כפי שראינו, אחד המאפיינים הבולטים של הפילוסוף הוא הניתוק בין הישגיו השיכליים לבין רמתו המוסרית. על כן אין זה מפתיע כי על אף שבלעם מגדיר עצמו "יודע דעת עליון", מצאנו בו בעיקר מידות שליליות. רש"י בפירושו מפרט מידות אלו על פי דברי רבותינו (במדבר כ"ב, י"ג): "להלך עמכם" - אלא עם שרים גדולים מכס, למדנו שרוחו גבוהה, ולא רצה לגלות שהוא ברשותו של מקום אלא בלשון גסות... "כן כותב רש"י על אמירתו של בלעם כי אין הוא פונה מדבר ה' אף אם יוצע לו על כך ממון רב (שם י"ח): "למדנו שנפשו

⁴ יש לכך מספר סימוכים (כ"ב, ח; י"ח; ל"ח): "והשבתי אתכם דבר כאשר ידבר ה' אלי... לא אוכל לעבר את פי ה' - להי... הדבר אשר ישים - להים בפי אתו אדבר". כן מובא אף בהמשך דבריו בפרק כ"ג (י"ב, כ"ו): "... הלא את אשר ישים ה' בפי אתו אשמר לדבר... כל אשר ידבר ה' אתו אעשה", וכן בפרק כ"ד (י"ג): "לא אוכל לעבר את פי ה'... אשר ידבר ה' אתו אדבר".

⁵ אמנם, ה' שואל את בלעם (במדבר כ"ב, ט): "מי האנשים האלה עמך", אולם ודאי כי אין הוא מצפה שיענה לו תשובה טכנית זו.

רחבה ומחמד ממון אחרים... " בהמשך מוסיף רש"י על מידותיו השליליות של בלעם, הן בחבישת החמור (בפסוק כ"א) והן בטעם של "ויחר אף -להים" (פסוק כ"ב): "שראה שהדבר רע בעיני המקום ונתאוה לילך". נמצא, שבלעם סבר שהמידות השליליות אינן סותרות בהכרח את המפגש עם ה', ואף עולות עימו בקנה אחד.

מידות שליליות אלו אינן מצויות רק בהתנהגותו של בלעם וביחסו כלפי ה' אלא אף כלפי בני אדם, ונביא לכך דוגמא מייחסו של בלעם כלפי עבדי בלק. בהסבר הפסוק "ויאמר אל עבדי בלק" (פסוק יח), כותב י. צ. מושקוביץ ב"דעת מקרא":

שוב זלזול בשליחי בלק, גם השרים הנכבדים לא זכו ליחס של כבוד, הם מכונים "עבדי בלק", לא עוד "שרי בלק"... בלעם נאלץ לגלות את חוסר יכולתו לעבור את פי ה', אבל כדי לחפות על מגבלות בפעולתו, הוא מעלה את ערך עצמו בהצהרתו, שאי אפשר לפתותו במחיר של כסף וזהב...

די בדוגמא זו על מנת להמחיש מדוע אומר בלעם את דבריו. מילותיו של בלעם שקולות הן, ובכל משפט ישנה כוונה שאינה תמיד גלויה. דוגמא נוספת לכך נזכרה לעיל, כאשר בלעם עונה לשליחי בלק בפעם הראשונה ואיננו מגלה את האיסור לקלל שהוטל עליו, אלא רק את האיסור ללכת עמהם.⁶ בשני המקרים מבצבצת רוחו הגסה של בלעם מבין השיטין של דבריו.

ה. התייחסותו הנסתרת של הרש"ר הירש לבלעם

יתכן כי הדברים הללו רמוזים בדבריו של הרש"ר הירש, אשר אמנם אינו מזכיר בפירושו את הפילוסוף ביחס לבלעם, אך על פי פירושו בפרשתנו (במדבר כ"ב, ח) נראה כי לכך כוונה דבריו:

אנחנו מוצאים כאן שבלעם רואה את עצמו עובד לאל היחיד. שכן ייחוד ה', כניגוד לריבוי האלים - איננו המהות העיקרית של היהדות, קל וחומר שאין הוא ממצה אותה. אלא היהדות מלמדת את אמונת הייחוד על כל המסקנות המתבקשות ממנה ביחס לחיי האדם, ייחוד האל עם ייחוד החיים על ידי תורת ה'. אולם מעלתו הרוחנית של בלעם, המאמין בייחוד האל, היא ירודה מבחינה מוסרית...

כשרונו הרוחני להתקרב אל ה' עומד בשירות אנוכיותו. הוא מעמיד את עצמו בשירות המעצמות והשליטים הארציים, על תאוותיהם השפלות.

⁶ אף כאשר אומר בלעם (במדבר כ"ב, י"ח): "לא אוכל לעבר את פי ה' אלקי לעשות קטנה או גדולה" אומר הוא זאת רק על מנת להגדיל את חשיבותו בעיני השרים, כפי שניתן לראות מכך שבאה אליו משלחת שניה, רמת דרג מזו שלפניה. על כך אומר לו ה' (במדבר כ"ב, כ): "אם לקרא לך באו האנשים", כלומר: אם אמרת בפניהם את האיסור ללכת ולקלל, ואף על פי כן באים הם לקרוא לך - "קום לך אתם".

"ראה מה בין נביאי ישראל לנביאי עכו"ם - נביאי ישראל מזהירין את האומות על העבירות... ונביאים שהעמיד מן האומות נותנים פירצה לאבד את הבריות מן העולם הבא. לכך נכתבה פרשת בלעם, להודיע למה סילק הקב"ה רוח הקודש מאומות העולם, שזה עמד מהם, וראה מה עשה".

כן מובא גם בהמשך דבריו של הרש"ר הירש (במדבר כ"ב, כ"א):

עד כדי כך גם רעיון זה לבש בליבו צורה אלילית למחצה, **שהיה סבור שיוכל לשנות את הדעת העליונה על ידי מעשי "נחשים" וקסמים ולבטל את רצון ה' מפני תאוותיו השפלות, או לחמוק מפניו בשעת הכושר ברגע שתש כוחו.**

נקודה נוספת ומעניינת אשר יכולה לתת נופך לטענתנו מובאת בדברי "בעל הטורים" (במדבר כ"ג, י"ג). בפירושו טוען הוא כי הסיבה לכך שבלעם הינו "שתום העין" הינה משום שדיבר כנגד ה', וזו לשונו:

"וכלו לא תראה" - בשביל שדיבר נגד הקב"ה שכולו מחמדים, נסמית עינו "וכלו לא תראה".

במשנה במסכת אבות (ה, י"ט), מובא:

כל מי שיש בידו שלושה דברים הללו - מתלמידיו של אברהם אבינו, ושלושה דברים אחרים - מתלמידיו של בלעם הרשע. עין טובה ורוח נמוכה ונפש שפלה - מתלמידיו של אברהם אבינו, עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה - מתלמידיו של בלעם הרשע.

אותה "עין רעה" המיוחסת בדברי חז"ל לבלעם, משמעה מבט רע, הבא מתוך קנאה וגורם לבעליו פגיעה המביאתו לידי עיוורון חלקי.

אם הצגנו את בלעם בפתיחה כאדם צדיק הסר למשמעת ה' כפי שעולה מקריאה ראשונית, רואים אנו עתה את אישיותו באור שונה. כעת מובן מדוע ייחסו חז"ל מידות שליליות לבלעם, וזאת משום שהאמין בקיומו של הא-לוה בעולם, אולם סבר כי אין בכך סתירה ביחס להתנהגות האדם, ויכול הוא לעשות ככל העולה על רוחו. דברים אלו נובעים מתוך ראיית המציאות מנקודת מבטו של הפילוסוף, הסובר כי אין ה-לוה יודע את מעשי האדם הפרטיים.